

ЕЛЕМЕНТИ НИЗЬКОГО СТИЛЮ У СТАРО-УКРАЇНСЬКИХ ДРАМАХ XVII – XVIII СТ. ЯК ВИЯВ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

THE ELEMENTS OF VULGAR STYLE IN OLD-UKRAINIAN DRAMAS OF THE 17TH – 18TH CENTURIES AS A MANIFESTATION OF THE LITERARY LANGUAGE DEMOCRATIZATION

Москальчук Г.О.,

orcid.org/0000-0002-6806-4954

аспірантка кафедри української мови

Київського університету імені Бориса Грінченка

У статті на матеріалі драматичного тексту періоду зрілого українського бароко «Царство Натури Людской» (1698 р.) проаналізовано процеси лібералізації та демократизації мовної системи староукраїнської мови. Драматичний текст визначено як такий, що репрезентує особливості тогочасного народно-розмовного мовлення, оскільки є художнім відображенням реального комунікативного процесу. Розглянуто витoki теорії про функціональні слогги, зроблено висновок про те, що розмивання меж між функціональними підсистемами, зокрема поступове проникнення окремих народно-розмовних елементів низького стилю у високий, характеризує як процес розширення сфери використання староукраїнської мови, так і визначає початок процесу її демократизації. Серед проаналізованих особливостей на морфологічному рівні прикладами з тексту проілюстровано систематичне вживання кличного відмінка, закінчення *-ьмо/-ьм* та *-ьте* у дієсловах наказового способу множини, послідовне використання граматичної морфеми *нехай*. Зроблено висновок про розширення словникового складу староукраїнської мови високого слогу за рахунок введення автором у текст лексики української народної мови та іншомовних запозичень. Особливо висвітлено особливості вживання композитних утворень як таких, що є відображенням індивідуальності мовотворчості тогочасних авторів. Відзначено, що оновлення синтаксичної системи відбувається за рахунок активного входу до текстів структур усного мовлення, зокрема синтаксичних фігур, що мають умовно-діалогічний характер та елементів експресивного синтаксису. Зроблено висновок, що ослаблення стильових обмежень, переорієнтація письмового художнього тексту на національно-розмовне мовлення та посилення його експресивності у комплексі призвели до активізації процесів демократизації та лібералізації староукраїнської літературної мови.

Ключові слова: народно-розмовна лексика, староукраїнська літературна мова, бароко, теорія про функціональні слогги, лібералізація мови

The article analyses the processes of liberalization and democratization of the lingual system of the Old-Ukrainian language based on the material of the dramatic text of the High Ukrainian Baroque "The Kingdom of Human Nature" (1698). The processes of liberalization and democratization of the lingual system of the Old-Ukrainian language have been analyzed. The dramatic text is defined as manifesting the peculiarities of the colloquial language of those times since it is the artistic reflection of the natural process of communication. The origin of the theory of functional phraseology is considered, the conclusion is made that the blurring of limits between the functional sub-systems, in particular, the gradual penetration of separate vulgar elements into the elevated style characterizes both the process of the extension of the sphere of Old-Ukrainian language application and determines the beginning of the process of its democratization. The analyzed peculiarities at the morphological level include the examples from the text which illustrate the systematic usage of the exclamatory case, meaning *"-ьмо/-ьм"* and *"-ьте"* in the verbs of the imperative mood of the plural number, consecutive usage of the grammatical morpheme *"nekhai"*. The conclusion is drawn on the extension of the vocabulary of the Old-Ukrainian language of elevated style due to the introduction of vulgar Old-Ukrainian language and foreign borrowings into the text. The peculiarities of the usage of compound formations as the ones reflecting the uniqueness of the formation of new words and expressions by the authors of those times are provided a separate coverage. It is outlined that the syntactical system is updated due to the active penetration of the colloquial language into the texts, in particular, the syntactical figures of conventionally–dialogic nature and elements of the expressive syntax. The conclusion is drawn that weakening of the stylistic limits, change of the orientation of the written artistic text towards the national colloquial language and intensification of its expressiveness in combination resulted in the activation of the democratization and liberalization of the Old-Ukrainian literary language.

Key words: colloquial speech, Old-Ukrainian literary language, Baroque, theory of functional phraseology, language liberalization

Україна епохи бароко характеризується активним розвитком національної різностанової літератури. Суспільно-політичні процеси, зокрема переорієнтування на західну культурну традицію, зумовлюють те, що поряд з церковною та світською постає література мішана, яка поступово, завдяки поєднанню у одному тексті «високих» тем з «низькими» живомов-

ними елементами, виходить на перший план. У окреслених період спостерігаємо активізацію лібералізації та посилення демократизації мовної системи староукраїнської мови, що у літературі найбільшого відображення набуває у драматичних текстах, оскільки саме вони уповні відображають мовно-мовленнєву дійсність тогочасного суспільства.

Мета статті – охарактеризувати вияви процесу демократизації староукраїнської мови на основі драматичного тексту XVII ст. «Царство Натури Людской» з урахуванням теорії функціональних слогів.

Підґрунтям для дослідження стали теоретичні розвідки науковців про українську барокову драматургію (М. Гудзій, Р. Козлов, М. Сулима, І. Франко, В. Шевчук), особливості системи староукраїнської мови та її функціонування (Т. Видайчук, О. Ніка, В. Німчук, В. Передрієнко), становлення та розвиток функціональних слогів (теорії «трьох стилів») (П. Плющ, В. Русанівський).

Традиційні у сучасній риториці уявлення про три типи стилю (високий, середній і низький), що беруть свій початок із «Поетики» та «Риторики» Аристотеля, знаходять своє відображення і в українських поетиках (зокрема в «Сад поетичний» М. Довгалевського та «De arte poetica», «Про риторичне мистецтво» Ф. Прокоповича). Традиційно-стильова традиція диктувала авторові не тільки жанр твору, а і мовне оформлення тексту: «було небажаним змішування різних структурних типів мови в певному одному жанрі, отже, вважалося своєрідною нормою використання у творах «високого» стилю («слогу») лише слов'яноруської мови, «середнього» стилю – «простой мови» (староукраїнської літературно-писемної), «низького» – живої народної» [1, с. 81].

Одним із ключових процесів в історії мови є процес її демократизації, який полягає у розмиванні меж між функціональними підсистемами, взаємодії літературної мови і внутрішньо-літературних елементів, розхитуванні традиційної норми [2, с. 5]. Іншими словами, «демократизація – це закріплення літературною мовою того, що вже побутує у народному мовленні, або є найбільш перспективним у найближчому майбутньому» [3, с. 16]. Інтенсифікацію мовних змін та поступове проникнення окремих розмовних елементів низького стилю у слог високий, що характеризує не тільки процес розширення сфери використання староукраїнської мови, а і визначає початок процесу її демократизації, адже розмовна стихія починає активно впливати і на письмову комунікацію починаємо спостерігати з кінця XVI ст.

У цей період морфологічний рівень староукраїнської мови «високого» стилю поповнюється особливостями, які характерні для національно-розмовного мовлення, зокрема в аналізованій драмі спостерігаємо систематичне вживання кличного відмінка: *Аароне и Моисею* [4, с. 145], *Боже* [4, с. 113], *Въро* [4, с. 135], *Господи* [4, с. 142], *госпоже* [4, с. 118], *Едеме* [4, с. 129], *люби-*

мице [4, с. 118], *Михаиле* [4, с. 113], *Надеждо* [4, с. 135], *Натуро* [4, с. 118], *свѣте* [4, с. 129], *Сило* [4, с. 118], *Суде* [4, с. 126], *фараоне* [4, с. 140], *царице* [4, с. 122] та ін.

У наказовому способі дієслів у множині вживаються закінчення *-ьмо/-ьм* (перша особа) та *-ьте* (друга особа): *возшумьте* [4, с. 124], *источьте* [4, с. 127], *обратьте* [4, с. 125], *надьте* [4, с. 124], *побьдьте* [4, с. 136], *поднесьте* [4, с. 136], *примьте* [4, с. 133], *разсудьте* [4, с. 114], *рицьте* [4, с. 134], *собользньте* [4, с. 129], *сосжьте* [4, с. 124], *тецьмо* [4, с. 136], *ходьмо* [4, с. 123] та ін.

У третій особі однини й множини наказового способу часто використовується граматична морфема *нехай*: «*Нехай* утону во слезахъ во вѣки, // *Нехай* не живу между чоловіки // В тяжкой печали!» [4, с. 127], «*Нехай* здѣ и вся сили небесния прийдут, // Без успѣха, без слави сов стидом отийдут» [4, с. 139] та ін.

У XVII – XVIII ст. під впливом суспільно-історичних факторів активно змінюється словниковий склад староукраїнської мови. У драмі «Царство Натури Людской» спостерігаємо максимальне відображення лексики української народної мови: *викладати* [4, с. 122], *горе* [4, с. 128], *грѣх* [4, с. 123], *дерти* [4, с. 120], *запровадити* [4, с. 120], *збнища* [4, с. 112], *иниий* [4, с. 112], *лутити* [4, с. 120], *местник* [4, с. 123], *мудрий* [4, с. 120], *нехай* [4, с. 127], *ніч* [4, с. 127], *оборона* [4, с. 147], *очі* [4, с. 120], *пекло* [4, с. 133], *тиха* [4, с. 149], *погорда* [4, с. 124], *порада* [4, с. 114], *поратувати* [4, с. 128], *сила* [4, с. 114], *слава* [4, с. 115], *слухати* [4, с. 114], *стріла* [4, с. 123], *темниця* [4, с. 124], *тилко* [4, с. 147], *як* [4, с. 112] та ін.

До виявів активізації функціонування елементів протонародного мовлення відносимо активне використання іншомовних запозичень у якості дієвих, подекуди образних, засобів мовно-культурного коду означеного періоду: *борзо* (пол. *bardzo*) [4, с. 115], *зрада* (пол. *zrada*) [4, с. 114], *именовати* (пол. *mianowa*) [4, с. 117], *кайдани* (ар. *kajdāni*) [4, с. 127], *натура* (лат. *natura*) [4, с. 110], *пан* (пол. *pan*) [4, с. 130], *працювати* (пол. *praca*) [4, с. 132], *фараон* (гр. *Φαραώ*) [4, с. 140], *фортуна* (лат. *fortuna*) [4, с. 139], *цар* (рос. *царь*) [4, с. 110], *цнота* (пол. *cnota*) [4, с. 132] та ін. А також паралельне вживання лексем церковно-слав'янського та українського народнорозмовного походження: *совѣт/порада*: «Натура чоловіча, змииним *совѣтомъ* // И ласкателним милости прелщена привѣтом» [4, с. 110], «Ибо преждевѣчнє мнѣ откри *совѣти*, // Что на престолѣ райском имѣет сидѣти» [4, с. 112], «Ви токмо зволте моя здравия *совѣти* // Все единодушно днес скоро

исполнити» [4, с. 113], «Добрѣ таковой всегда слухати *поради*, // Котрая в себѣ жадной не имѣет зради! // Внимаем ми глаголом Михаила здравим, // Скланяем и ушеса ко *совѣтом* правимъ» [4, с. 114], «Будь благословение твоея *поради*» [4, с. 118] та ін.

Носієм лексико-стилістичного навантаження та відображення індивідуальності мовотворчості тогочасних авторів стає широке уживання у текстах композитних утворень. З одного боку композити виражають складні поняття чи уявлення, що уточнюють думку автора, а з іншого – надають мові новизни та образності. Композити дозволяють авторові створювати нові смисли за рахунок вже відомих реципієнту понять. Більшість складних слів староукраїнської мови створені з компонентів церковнослов'янських лексем, таких як: *благо-*, *сладко-*, *добро-*, *бого-*, *свѣто-*, *свѣтло-*, *горко-*, *огне-*, *пламено-*, *злото-*, *тяжко-* тощо. У той же час, багато композитів, уживаних в літературних текстах, належать до активного лексичного фонду староукраїнської літературної мови. Це лексеми, існування яких зумовлене усталеними літературними традиціями: *многочюдный*, *нелицемѣрный*, *древодельный*, *доброчесный*, *христоненависный*, *благодѣтельный*, *лихооимный*, *благословенный* тощо [5, с. 147].

Наділенню певної смислової ознаки образу сприяє вживання поруч із композитом близькозвучного з одним із його компонентів слова: «Бытіє; именованъ свѣт з днем *доброзрадным*, // Тму назнаменованъ ношним видом *мазнимъ*» [4, с. 117], «Второе, сообручих твердь *звѣздогорящу*, // Ношѣ просвѣщающу, во мрацѣ *лежащу*» [4, с. 117], «Сушу землю нарекох, водния *состави* – // Моря, прорасти земля *цвѣтоносни трави*» [4, с. 117], «Свою же да угашу чужим плачем *жажду*, // Вибухаю на землю *злочитрую вражду*» [4, с. 119], «Засѣваю на сердцих жестокии *твари*, // Плевели, родящи *гнѣвотвориши свари*» [4, с. 119], «Духъ чистъ и создание красно, *велельно*, – // Ему бит цару райску не било би *лѣпо?*» [4, с. 120], «Хожду, удивляюся сему мѣсту *злачну*, // Хожду, велми чуждуся древу *доброзрачну*» [4, с. 121], «А понеже той власти спротивися *Творцу*, // Мене увѣсть, своего *сопротивоборцу*» [4, с. 124], «Богъ бо такого кохаеть от *сердца*, // Котри в желѣзех бѣдна *страстотерпца*» [4, с. 130], «В плачи, Натуро, не пребуди *косно*: // Восия ти Богъ – солнце *свѣтоносно*» [4, с. 137].

Виразним художнім прийомом є вживання поруч складних слів з однаковим чи близькозвучним компонентом, переважно другим, що, сприяючи римуванню тексту, творить цілісну худож-

ньо-смислову таритмічну єдність: «Нинѣ юж кипит огнем *любвѣ бродним*, // Не *гнѣвох* лодним» [4, с. 137].

Окремої уваги заслуговують оригінальні види віршів, до яких звертаються барокові автори. Так, у «Царство Натури Людской» автор вдається до резонуючого вірша («вірш-луна» – у кожному другому рядку або піввірші повторюється останнє слово або його кінцева частина). У своїй праці В. Резанов коментує наступні вірші так – «слова, що їх поставлено поміж тире, дописано та підкреслено: це є «луна» [4, с. 117]:

«Посем взях персть от землѣ и создах разумну –
умну –

Человѣку Натуру, звѣра небезумну – *умну*.

Мнѣ вождельнна еси от персти созданна –
зданна –

Людска Натура, паче тебе несозданна – *зданна*, –

Твар благолѣпнѣйша по виду моему – *твоему*, –

По образу як Богъ украси своему – *твоему*; –

Духъ Божий оживи тя, много приими ухомъ –
вчухом! –

Сила моя укрьпи, се слыши слухом – *духомъ!* –

Насадих веселие едемскаго сада – *рада!* –

Ограда ест радости того вертограда – *рада!* –

Изгнах горда аггела из райскаго края – *з рая*, –

В том Натуру Людскую вомѣстити маю – *раю*: –

Хошу, будет царица в Едемѣ от поля – *воля*, –

Владѣти царством райским ест то ей доля – *воля*» [4, с. 117].

У XVII – XVIII ст. активно відбувається оновлення синтаксичної системи староукраїнської мови, в яку активно проникають зразки усного мовлення, що знаходить своє відображення і у художніх текстах, зокрема драматичних. Поширення набувають елементи експресивних структур, які згодом стають одним із стилістичних засобів художнього мовлення, майстерність авторів виявляється у майстерній мовній грі.

У тексті аналізованої драми знаходимо синтаксичні фігури, що мають умовно-діалогічний характер. Розмовні риторичні звертання, запитання, оклики, заперечення надають тексту емоційно-експресивного забарвлення, образності та дієвості. Активно функціонують вигуки, звуконаслідування: «*Ах*, царица райская по роскошной волѣ – // *Уви! Уви!* – данна ест прегоркой неволь» [4, с. 111], «*Духъ ли ил человекъ имьющий тѣло?*» [4, с. 114], «*Я, я до ада снийду? Возийду на небо!*» [4, с. 115], «*Святая Святых!* Богу противится ерес проклатая» [4, с. 116], «*Ай!* Всемогущая Сила твердими уставы // Завѣща ми, а храню судби ея прави» [4, с. 121], «*Уви мнѣ! Уви!* Не имат отради!» [4, с. 128], «*О*, грѣховни нещасни потопи, // <...> // *О*, нещасливо насту-

пило время!» [4, с. 128], «Ах, тяжко бремя – яблко завѣшанно» [4, с. 128], «О, почто ж прият прелести змиини?» [4, с. 128], «Ах мнѣ, горе мнѣ! Плачте, плачте, очи» [4, с. 128], «Нинѣ же – ахъ, жаль! – подана во юзи» [4, с. 130], «Га-га-га! Цѣлюю тя...» [4, с. 131], «Неволе! о Неволе! Другине любима!» [4, с. 139].

Прикладом ампліфікації на рівні синтаксису є нанизування конструкцій з протиставним значенням; однорідних членів речення, здебільшого присудків, виражених дієсловами, іменниками у називному відмінку та дієприкметниками; художніх означень і порівняльних конструкцій: «Волю, Роскошь под твоя покураю нозѣ, // Роскошуй, веселися, радуйся о Бозѣ» [4, с. 119], «Роскош мя мѣшъ, тѣиша на всякое время, // Не отягчит тя буди скорби, плачу бремя» [4, с. 119], «Источите ми кровавих слез токи, // Фѣзон, Геонѣ, Тигр, Ефрад глубоко!» [4, с. 127], «Неволя фараону, эгипетску пану, // Даст Натуру, в юдеях лютому тирану [4, с. 139], «Царие и князи, пани и велможи // Мнѣ царици, княгинѣ, пани и госпожи, // Покараются, служат, должно работают» [4, с. 148].

У драмі «гіперболізовані» почуття і відчуття передаються за допомогою конструкцій з лексемою *паче*: «Началствую паче всѣх первѣйши з начала» [4, с. 112], «Ти разумѣши, что паче тя честнѣйши» [4, с. 112], «О вещь, паче всѣх вещей

разуму чудесна» [4, с. 120], «Але тогда *наипаче* Люципер скакаше, // Егда с плачем аггелский лик горко ридаше» [4, с. 133], «Натура Человѣческа упала у клюби // Темничные, горшые паче лвових зуби» [4, с. 133]. Таку ж функцію виконує префікс *пре-*: *пресвѣтлаго* [4, с. 111], *пребогато* [4, с. 119], *пресладкое* [4, с. 121], *прегоркие* [4, с. 121], *престрашними* [4, с. 124], *пресвятия* [4, с. 126] та ін. Серед інших способів гіперболізації відзначимо прийом порівняння часу, впродовж якого відбувається одна подія, з часом «вічної» події за допомогою слова *поки*: «Не умолят плачевны человѣчески гласи, // Аж поки в адские не снийдут тараси» [4, с. 125], «Нѣкогда не изидет з темничнаго кита, // Поки Богъ Богомъ будет, поки станет свѣта» [4, с. 133], «Сим страхом и Натурѣ будет сердце тлѣти, // Поки буду на вѣки землею владѣти» [4, с. 149].

Тож, можемо констатувати, що основними виявами процесів демократизації та лібералізації староукраїнської літературної мови є ослаблення стильових обмежень (і як наслідок – змішування функціональних слогів і поступовий перехід до комунікативних стилів), переорієнтація письмового художнього тексту на національно-розмовне мовлення (за рахунок збільшення варіативності мовних одиниць і слововживання в цілому) та посилення його експресивності (завдяки ігровій свободі авторів).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Передрієнко В.А. Бароко в контексті стильового розвитку староукраїнської літературної мови другої половини XVI–XVIII ст. *Магістеріум. Мовознавчі студії*. 2014. Вип. 57. С. 79–84.
2. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. Санкт-Петербург : Златоуст, 1999. 319 с.
3. Журавлев В.К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции. Москва : Наука, 1982. 328 с.
4. Царство Натури Людской. *Драма українська*. 1. *Старовинний театр український*. Вип. 3 : Шкільні дійства великоднього циклу. Додатки. / В. Резанов. У Києві : З друк. Укр. акад. наук, 1925. Т. 1. С. 109–150.
5. Дем'янюк А. Стилістичні функції композитів у мові староукраїнської поезії кінця XVI – XVII століть. *Актуальні проблеми української лінгвістики: Теорія і практика*. Київ. : «Вид-поліграф. центр Київ. ун-т», 2001. Вип. 2. С. 143–150.